

O'ZBEK AYOLLAR NUTQIDA KONNOTATSIYA VA PRAGMATIK TO'SIQ

Mirobidova Nilufar Murodjon qizi,

O'zbekiston Milliy universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası 1-kurs tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Jahon tilshunosligida so'ngi yillarda ilmiy paradigmlar almashinuvi yuz berib, endi tilshunoslar diqqat markaziga antroposentrik paradigma chiqdi. O'tgan asr oxirlarida antroposentrik tilshunoslikning yo'nalishlaridan biri sifatida pragmalingvistika rivojlandi. Pragmalingvistika til birliklarining nuqt vaziyati, konteks, til egalarining nutq o'bekti haqidagi umumiy bilimlari kabi qator omillar bilan yuzaga chiqadigan imkoniyatlarini o'rganadigan zamonaviy tilshunoslik yo'nalishidir. Dunyo tilshunosligida tilshunoslikning bu kabi muammolari qatorida ayollar nutqini o'rganish, pragmatik to'siq va konnotativ ma'noning ifodalanishidagi o'ziga xosliklarning o'rganish dolzarbdır. Ushbu maqolada shu masalalar badiiy adabiyot namunalari asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Pragmalingvistika, gender lingvistikasi, ayollar nutqi, konnotatsiya.

Abstract: In recent years, there has been a change of scientific paradigms in world linguistics, and now the anthropocentric paradigm has come to the center of attention of linguists. At the end of the last century, pragmalinguistics developed as one of the directions of anthropocentric linguistics. Pragmalinguistics is a branch of modern linguistics that studies the possibilities of language units arising from a number of factors, such as situation, context, general knowledge of language speakers about the object of speech. Among such problems of linguistics in world linguistics, it is important to study women's speech, to reveal its pragmatic features, to study the peculiarities of the expression of connotative meaning in women's speech. These issues are discussed in this article based on examples of fiction.

Keywords: Pragmalinguistics, gender linguistics, women's speech, connotation.

Аннотация: В последние годы в мировой лингвистике произошла смена научных парадигм, и теперь в центр внимания лингвистов попала антропоцентрическая парадигма. В конце прошлого века прагмалингвистика развивалась как одно из направлений антропоцентрической лингвистики. Прагмалингвистика — раздел современной лингвистики, изучающий возможности языковых единиц, возникающие из ряда факторов, таких как ситуация, контекст, общие знания носителей языка об объекте речи. Среди подобных проблем языкознания в мировой лингвистике важное значение имеет изучение женской речи, выявление ее прагматических особенностей, изучение особенностей выражения коннотативного значения в женской речи. Эти вопросы рассматриваются в данной статье на основе примеров художественной литературы.

Ключевые слова: Прагмалингвистика, гендерная лингвистика, женская речь, коннотация.

Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida fanlar olamiga falsafa fanidan ajralib chiqqan holda kirib keldi. Ungacha boshqa fanlar kabi lingvistika ham falsafa fani tarkibida o'rganib borilgan. Oradan ma'lum davr o'tgandan so'ng shak-shubhasiz,

tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi o'z tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar natijasisifatida o'zining alohida o'rganish obyektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi. Tilshunoslik ildizlari qadimgi hindlar, yunonlar, arablarga borib taqaladi. Jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiy etgan holatiga yetib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, bir qancha rivojlanish bosqichlarini o'tkazib bordi. Sohada turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar paydo bo'ldi. Tilshunoslar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama-qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga ega bo'lindi. Shunday ekan, tilshunoslik fani ham jahon fanlari tizimida o'ziga xos doimiy mustahkam o'rin egalladi.

XX asrda lingvistikaning tilni shunchaki aloqa quroli va tafakkur natijasi sifatida emas, millatning madaniy aksi sifatida tadqiq etadigan sohaları yuzaga kelmoqda. Bu qarashlarning paydo bo'lishiga V. Gumboldt, A.A. Potebnya va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida tamal toshi qo'yilgan. Jumladan, V.Gumboldt "Millatim tilining chegaralari mening dunyoqarashim chegaralarini belgilaydi", - deb aytgan edi. [В.Гумбольдт, 1984: 23] Til nafaqat borliqni aks ettirish funksiyasini bajaradi, balki, inson yashayotgan atrof-muhitni uning ongida aks ettirib beradi. Shu sababli ham keyingi asrlarda G'arb falsafasi tildan foydalanish jarayoniga asoslanib kelinmoqda. Tilshunos olim A.M.Xaydegger tilni "mavjudlik uyi" deb atagan. [Хайдеггер М., 1997:11] Shu bois ham tilshunoslik har qanday ijtimoiy fanlar tizimida yetakchi xususiy mavqega ega.

Shunday qarashlar majmui sifatida antroposentrik nazariya maydonga keladi. Antroposentrik nazariya – tadqiqot obyektining subyektda o'rganilishidir, yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, til insonda ya'ni nutq egasida, inson esa til bilan birgalikda tahlilga tortiladi. I.A.Boduen de Kurtenening fikricha, "til faqat yakka shaxsning ongida, ruhida, qalbida bo'ladi, bu shaxs til jamoasini tashkil qiladi". [И.Б.Куртень, 2004: 89] Tilni antroposentrik paradigmadan turib o'rganish g'oyasi –hozirgi zamon tilshunosligining asosiy yo'nalishi hisoblanadi.

Yaqin vaqtlargacha lingvistlar faqat odamlarning psixik, ijtimoiy, millatga yoki jamiyatga xos bo'lgan ma'lum guruhlar o'rtasidagi farqlar bilan bog'liq bo'lgan tildagi farqlarni tadqiqi etib kelishgan. Ammo negadir, hech kim nutq va muloqotning jinsga qarab farqlanishiga e'tibor bermadi. So'nggi yillarda tilshunoslar erkak va ayol nutqining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berishni boshladilar. Bu boradagi ilk ilmiy tadqiqotchilar sifatida E.A. Zenskaya, M.V. Kitaygorodskaya va N.N. Rozanovlarni e'tirof etishimiz mumkin.

Sharq ayollarining nutqi G'arb ayollari nutqidan ba'zi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Kattalarga bo'lgan hurmat, shirin muomalalilik, andisha, hayo va hamiyatlilikning beqiyos darajasi ularning nutqining o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi. O'zbek ayollariga xos yana bir xususiyat shundan iboratki, ular qarshi jins vakillariga nisbatan bo'ysinuvchanlik xarakteriga egadirlar.

O'zbek ayollari nutqi erkaklar nutqidan keskin farq qiladi. Unda konnotativ xususiyatlar, illokuliv aktning aks ettirilishi, ijobiy va salbiy baho munosabatlari, presuppozitsiya, tagma'no, kesatish, kinoya erkakalanikidan ancha kuchli. Har bir ayol o'z nutqida milliy xususiyatlarini, umumiy dunyoqarashi, madaniy holati, diniy bilimlarini aks ettirgan holda so'zlaydi. Shunga ko'ra o'qimishli ayollar, olima ayollar nutqi va uy Bekasi bo'lgan ayollar nutqi ham o'zaro farqlanadi. Ayollarimiz nutqidagi ibo-hayo boshqa millat, xalq vakillarida ajralib turadi. Ushbu parchada ham yuqoridagi sifatlar o'z aksini to'laligicha namoyon qilgan desak bo'ladi:

Enaxon kelinga qaradi. Kelin Enaxonning bu qarashidan "Qani gapiring nima deysiz?" deganini anglagan bo'lsa-da, qaynana oldida birinchi bo'lib gap ochishni ko'rmasdan jim qoldi. Shundan keyin Enaxon bir narsa demakka majbur edi.

- Mayli, siz o'zingiz bilasiz, oyi. Chaqirish kerakligiga "yo'q" demadingiz. Mehmon deganni non qoqiga chaqirib bo'lmaydi. Muni o'zingiz bilasiz.

Kelin shu yerga kelganda, bir og'izgina so'z bilan aralashib qo'ydi:

- Albatta, ayniqsa, shuncha joydan keladigan mehmonni. [Cho'lpon Abdulhamid, 2021: 42]

Yuqoridagi parcha olingan badiiy asar XX asr 1-choragi ijod mahsullaridan biri hisoblanadi. Parchada o'zbek oilalaridagi qaynana kelin munosabatlarining bir ko'rinishi o'z aksini topgan. Milliy xususiyatlarimiz qahramon nutqiga ham ko'chmoqda. Ya'ni kelinning qaynana oldida qaynonadan oldin gapirmasligi, qaynanadan iymonish, fikrini ochiq va dadil bayon etolmaslik kelin ayollarimiz nutqining o'ziga xos xususiyati sanaladi. Bunga "o'zbekcha" milliy sharm-hayo yo'l bermaydi. Yozuvchi qahramonlar nutqida bu xususiyatlarni ko'rsatib ketadi. Bu bilan u o'sha davr urf-odatlarini, kaloritini yorqin aks ettirgan.

Ayollar nutqiga xos bo'lgan xususiyatlardan yana biri shundaki, ular juda diqqat bilan tinglaydi. Ayollar nutqi diqqat signallarini qo'llash bilan tavsiflanadi ya'ni ularda ko'lab emotsiya ifodalovchi so'zlar ishtirok etadi. (masalan, "aha", "uh-huh", "ha"). Ular ayollar nutqida muhim funksiya bajaradi: suhbatni jonlantiradi va rag'batlantiradi. Suhbatlashganda ayollar tabassum qiladilar va o'z nutqiy fikrlarini ko'z bilan ham ifodalay oladilar. Ayollar kamdan-kam duduqlanadilar. Bir suhbatga tushsa, to'xtatish uchun ancha vaqt ketadi. Yuqorida adabiyot namunalari asosida misollarni ko'rdik. Shunday misollardan yana biri Abdulhamid Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarida ko'zga tashlanadi

"Qizim Bahridan so'rayman, bir og'iz gapni eplab gapirolmaydi. Kecha-kechasi o'sha yerdaydi. Shaharga ham birga borib edi. Gap so'rasam, xuddi tili yo'q soqovday "i, i..." qiladi, xolos... yuragim "tars" eta yorilguday bo'ldi. Shundan keyin, bu yerga chopib keldim, aylanay." [Cho'lpon Abdulhamid, 2021: 125]

Qahramon tilidan olingan ushbu jumlada, ayollar ma'lum psixologik holatlar ta'sirida duduqlanishlarini, fikrlarini ochiq ifoda etib bera olmasliklarini ko'rishimiz mumkin. Ko'p holatlarda ularga qo'rquv ta'sir qiladi va bu ularning nutqini o'z ko'rinishini beradi. Garchi parchada yolg'on ma'lumot berib, to'qima fikr aytilgan bo'lsa ham, u kitobxon tomonidan xuddi tabiiydek qabul qilinadi. Bundan tashqari ayollar nutqida undovlardan, undalmalardan foydalanish faol ko'rinish beradi.

Ayollar kommunikativ muloqotda so'z qo'llash me'yorini buzilishi natijasida to'siqqa duch kelishadi. So'zlovchi so'zlagan so'zning ma'no-mazmuni, tinglovchi ongida dekodlanamaydi. Suhbat haqida to'liq tasavvur yuzaga kelmaydi.

Ba'zan matnda shunday so'zlar qo'llanadiki, ular matndan tashqarida o'z ma'nosida ishlatiladi, matn tarkibida esa umuman boshqa ma'noda qo'llanadi. Ba'zan o'xshatishlarda ham shunday hodisani ko'rishimiz mumkin.

Havli yuzida to'p o'ynag'uvchi "qirq qizlar" dan yetti-sakkiztasi Gulshan oldig'a yugurdilar.

- Esonmisiz!

- Yelib yugurib hormang!

- Eringiz o'lmadimi!..

O'zbek xalqida o'zaro salomlashishning o'ziga xos shakllari bor. unda suhbatdoshlar tirik odamdan to o'tib ketgan insonlargacha bir-biridan so'rab so'rashishadi. Bu o'zbek millatiga xos bo'lgan o'ziga xos xususiyatlardan biri desak ham bo'laveradi. Deyarli, har bir milliy adabiyot namunalarimizda salomlashish sahnalarini uchratishimiz mumkin. Yuqoridagi parcha shulardan biri bo'lib, so'zning noo'rin qo'llanishiga guvoh bo'lamiz. Ya'ni salomlashishda hamma ezgu

niyat va maqsadlarni aks ettirsa, parchada “eringiz o’lmadimi?” kabi so’roq beriladi. Bu o’ziga xoslik o’quvchida pragmatik to’siqni yuzaga keltiradi. Qaysi maqsad, qanday niyat bilan ushbu so’roq yangragani tinglovchi ongida bo’shliqni, mavhumlikni yuzaga keltiradi.

Pragmatik to’siq quyidagi shakllarda namoyon bo’ladi :

- 1) nutq subyekting faoliyati bilan bog’liqlikda ;
- 2) nutqiy uslublarni noo’rin qo’llanadi. Nutq egasi boshqa vaziyatda ushbu vaziyatga mos tushmaydigan uslub tanlaydi va shu asosida fikr ifodalaydi ;
- 3) so’zlovchining mujmal, noaniq javobi ;
- 4) so’zlovchining me’yorsiz nutqiy harakatlari ;
- 5) talaffuz me’yoring buzilishi ;
- 6) so’z va birikmalarni o’z o’rniga nomuvofiq qo’llash ;
- 7) nutqdagi mantiqiy nomuvofqlik.
- 8) so’zlovchining psixologik holatlari bilan bog’liq shaklda yuzaga chiqish ;
- 9) so’zlovchi va tinglovchi o’rtasida hududiy o’ziga xoslik sabab tushunmovchilik aks etishi ;
- 10) adresat va adresant orasidagi o’zaro turli ijtimoiy munosabatlar ;
- 11) nutq obyekti haqida yetarli axborotga ega bo’lmashlik ;
- 12) xotiradagi muammolar bilan bog’liq shakllarda pragmatik to’siq hosil bo’lishi.

Yuqoridagi shakllardan kelib chiqib o’zbek tilshunosligida pragmatik to’siqni quyidagi omillar ta’sirida yuzaga chiqishini belgilaymiz : 1. Pragmatik to’siqni yuzaga keltiruvchi lingvistik omillar, 2. Pragmatik to’siqni yuzaga keltiruvchi ekstralingvistik omillar.

Tilshunoslikda konnotatsiya pragmatolingvistika yo’nalishining tadqiqot obyekti sifatida o’rganila boshlandi. Konnotativ ma’no o’z ichiga bir qancha jihatlarni biriktirib oladi. Umuman olganda, so’zlovchining nutq jarayonidagi hissiy-emotsional, ekspressiv munosabati ba’zi so’zlar, birikmalar, jummalarda namoyon bo’ladi. Denotativ ma’no ustiga qo’shimcha konnotativ ma’no ham yuklanadi. Bunda so’zlovchi o’zining ijobiy yoki salbiy munosabatini nutq jarayonida ko’rsatib ketadi. Konnotatsiya ko’plab tilshunoslar tomonidan o’rganilgan.

M.Mamadaliyevaning fikricha, konnotatsiya pragmatik hodisa sifatida baho munosabati bilan uzviy bog’liq, unga so’z (va boshqa birlik)larning barcha ma’nolari asosida obyektivlik va subyektivliklarni bog’lovchi vosita sifatida munosabatda bo’lish lozim. [Мамадалиева М., 2000: 40-42]

Tilshunos M. Qurbonova bolalar nutqining pragmatik xususiyatlarini o’rganar ekan, “Umuman, konnotatsiyaga umumiy tarzda til birliklariga hamroh bo’lib keluvchi ekspressiv-emotsional ma’nolar, ma’no ottentkari sifatida qaralishi, bizningcha ham, uning birlamchi mohiyatini to’g’ri belgilashga xizmat qiladi” deb ta’kidlaydi. [Qurbonova M., 2018:120] Olima doktorlik dissertatsiyasida konnotatsiya turli til sathlariga daxldor bo’lishini aytib o’tadi. Fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sathlarda uchraydigan konnotatsiyalarni ko’rib chiqqan.

Ayollar nutqida konnotatsiyani o’rganar ekanmiz, fonetik, leksik, morfologik usullarda yuzaga kelgan konnotatsiyalarni uchratishimiz mumkin. Badiiy adabiyot namunalarinin ko’zdan kechirar ekanmiz, konnotatsiyaga ega, qo’shimcha ekspressiv ma’nolar ifodalashga xizmat qiladigan bir qator leksik, morfologik, sintaktik birliklarga duch kelamiz.

Konnotatsiya tilning sintaktik sathida ham faol uchraydi: “Xax, qiliqlaring ordona qolsin-a! Otangga nima deyma?”

Yuqorida konnotatsiya subyekting obyekt haqidagi emotsional-ekspressiv munosabatini ifodalashini ta’kidlab o’tgan edik. Bu baho munosabati nafaqat ijobiy, balki salbiy munosabat

ottenkasiga ega bo'lishi mumkinligini ham kuzatishimiz mumkin. “ – Juvongina o'lgur, noinsof! Bolaning uvoli tutgur, iymonsiz! [Hoshimov O'., 2015: 36]

Ushbu parchada so'zlovchi salbiy semaga ega “juvon” so'ziga –gina lug'aviy shakl yasovchisini qo'shish orqali konnototsiya hosil qilgan. O'zbek tilida erkalash ma'nosini hosil qiluvchi affiksalar sifatida -jon, -xon, -oy, -boy, -loq (-aloq), -gina, (-kina, -qina), -toy kabilar ajratiladi. Bular ichida -jon, -gina, (-kina, -qina) affikslari ayollar nutqida nisbatan faol qo'llanib, nutqiy konnotatsiyani hosil qiladi. O'zbek tilida egalik affikslarining faxrlanish, hurmat, tanqid, kesatiq ma'nolarini ham hosil qilishi ilmiy asoslangan.[Абдуллаев А., 1983:75] “ – Voy, Moshing o'lsin! – “Qora ammam” tandirga sho'ng'irkan, savat burchagida turgan jajji kulchaga imo qildi – avval, o'zing ye”. Ushbu parchada egalik affiksi tegishlilik ma'nosini ifoda etmagan. Bunda obyektning subyektga bo'lgan tanqidiy munosabatini aks ettiradi va bu, o'z navbatida konnotatsiyani yuzaga chiqargan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ayollar nutqida konnotatsiya faol uchraydigan pragmatik hodisa hisoblanadi. U tilning barcha yaruslarida ko'zga tashlanadi. Fonetik hodisalar, bo'g'inlarning takrori, buzib talaffuz qilish, unlini cho'zish, undoshni ayrilib talaffuz qilishda ham konnotatsiya yuzaga chiqadi. Bunsan tashqari o'xshatishlar, metonimiya, sinekdoxa kabi ma'no ko'chishlari, leksik bo'yoqdor so'zlar ham ushbu ma'no yuzaga chiqishida yetakchi hisoblanadi. Emotsional-ekspressiv boyoqdor so'zlar nutning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. В.Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию : сборник работ. Прогресс.1984.
2. Хайдеггер М. Бытие и время. — М.: Ad Marginem, 1997.
3. И.Б.Куртенэ. Введение в языковедение. Едиториал УРСС. 2004.
4. Cho'lpon Abdulhamid. Kecha va Kunduz.Toshkent.Adabiyot uchqunlari. 2021.
5. Мамадалиева М. Номловчи бирликларнинг ички маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. – № 6.
6. Qurbonova M. O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari. Doktorlik diss.-Toshkent ,2018.
7. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. Meriyus. T- 2015.
8. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.